
UDK 821.163.42.09 Pavlinović M. "18"
929 Pavlinović, M.
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 19. X. 2006.

Šimun MUSA
Filozofski fakultet u Mostaru

KNJIŽEVNI RAD MIHOVILA PAVLINOVIĆA

Sažetak

Mihovil Pavlinović, vođa hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, jedan od prvaka Narodne stranke, koji se kao političar proslavio po svojim integralističkim težnjama za ostvarenje "trojedne" hrvatske državne i nacionalne zajednice, prosvjetitelj i sakupljač narodnoga blaga, spisatelj i književnik koji će po svojim zaslugama postati najznačajnija povijesna veličina u drugoj polovici 19. stoljeća. Puk i narodno stvaralaštvo predstavljaju temeljni oslonac i najiskreniju inspiraciju u njegovu radu, poglavito na književno-spisateljskom polju. Njegovo shvaćanje književnosti utilitarno je, pa će i djela koja piše biti obilježena više ideološko-političkim svojstvima i određena preporodnim ciljevima nego književnoumjetničkom, estetskom vrijednosti. Međutim, bez obzira na dominantan broj njegovih radova pisanih u funkcionalno-angažiranoj zadaći, piše on i takve književne tekstove kao što su govori, putopisi, fragmenti pjesama, pa ponekad i cjelovite pjesme, zavičajne crtice i zapise, koji nisu zagušeni tendencioznošću te kao izrazi stvaralačke spontanosti nose viša umjetnička svojstva kao trajnu vrijednost.

Ključne riječi: preporod, narodni, književnost, poezija, proza, govor, putopis, crtica, jezik, stil.

Uvod

Mihovil Pavlinović, svećenik, ideolog i političar, prosvjetitelj i sakupljač narodnoga blaga, spisatelj i književnik, mislilac i govornik, iznad svega i zbog svega, u svemu i posvema preporoditelj – i svoju je mladu misu, održanu u splitskoj katedrali 23. rujna 1894., namijenio “preporođenju hrvatskog naroda”¹.

Rođen je 1831. u Podgori, na Makarskom primorju koje se pruža između Cetine i Neretve, u uglednoj obitelji koja ga je mogla školovati. Budući da je u obitelji postojala tradicija u školovanju svećenika (njegov prastric arcižakan Ivan Pavlinović bio je ugledni svećenik), i on će poslije pučke škole koju je pohađao u Makarskoj nastaviti školovanje u Splitu u sjemeništu gdje je savladao talijanski i latinski jezik, upoznao neke rimske i talijanske pisce, pa počeo pisati stihove upravo na tim jezicima. U to vrijeme dolazi u dodir s idejama ilirskoga pokreta koje su pristizale iz središta u Zagrebu, ali i od rijetkih “iliraca” u Dalmaciji. On će s Lukom Botićem u sjemeništu organizirati skupinu simpatizera ilirizma, što će nastaviti i nakon odlaska u zadarsku bogosloviju. Postavši svećenikom, najprije je postavljen za župnika u Drašnicama (1855.), a uskoro prelazi u rodnu Podgoru.

Prije povratka u zavičaj, za vrijeme školovanja, osposobio se ne samo za svećeničko zvanje nego i za svjetovno, političko i kulturno djelovanje. Iako živi u provinciji, široko je i u više smjerova angažiran na prostorima Dalmacije, Banske Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine itd. Povremeno je putovao i po europskim zemljama (Italija, Austrija, Vojvodina, Srbija, Crna Gora). Poslije pada apsolutizma, tj. od prvih preporodnih impulsa u Dalmaciji (1860.), postao je čelnik preporodnih gibanja i značajnik političkoga života u svojstvu narodnjaka koji će biti biran za zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru i Bečkom parlamentu, a jedanput će biti zastupnik i u Hrvatskom saboru. Od 1871. dvije godine djeluje u Zadru, radi jačanja *Narodnoga lista*, novina Narodne stranke. Poslije toga živi u Makarskoj i iz Primorja prati politička i kulturna zbivanja u hrvatskim zemljama i slavenskom jugu utječući na društvene

¹ IVANIŠEVIĆ, Frane: *Mihovio Pavlinović-prigodom 30. godišnjice njegove smrti (1887.-1917.)*, Split, 1917., str. 7.

procesu svojom korespondencijom, političkim angažmanom, kulturnim i književnim radom odlučno i ustrajno, hrabro i zanosno, razborito i vizionarski kako je to i dolikovalo prvaku hrvatskoga preporoda u Dalmaciji. Valja naglasiti da kao narodnjački prvak politički djeluje u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i neretvanskom području. Njega je u Dalmatinski sabor slao izborni kotar Vrgorac – Makarska – Metković i kotar Imotski, a u Beč izborni kotar Makarska – Sinj – Metković – Vrgorac – Imotski. Njegova zasluga na političkom polju posebno je velika u radu na sjedinjavanju Banske Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pa i Bosne i Hercegovine² u jedinstven nacionalni i državni prostor, pri čemu će voditi dugotrajne borbe s autonomasima, ali i s tuđinskim vlastima.

Preporodni pokret u Dalmaciji vodila je narodnjačka inteligencija gdje su u prvom redu bili svećenici, napose franjevci. Toj “pučkoj inteligenciji” stao je na čelo Pavlinović djelujući i kao ideolog, ali i kao vrstan političar pragmatik, poglavito kao zastupnik u političkim i državnim tijelima. U to je doba Dalmacija bila posve zaostalo područje smješteno na periferiji austrougarskoga carstva. Osim prometne i gospodarske zaostalosti imala je i nerazvijeno školstvo i kulturu. Viši društveni staleži “gradskoga društva”, čuvajući svoje povlastice, njegovali su poseban identitet koji se kitio “slavo-dalmatskom ideologijom”, davši joj politički oblik dalmatinskoga autonomaštva što je pogodovalo talijanskoj, pa i srpskoj manjini u Dalmaciji. Iako je taj sloj bio malobrojan, svojom ekonomskom i političkom moći u tom siromašnom i podijeljenom društvu on će se snažno suprotstavljati integraciji dalmatinskoga puka u hrvatsku nacionalnu zajednicu.

Upravo narodnjaci, napose inteligencija “seljačkoga društva”, čiju je ideologiju kreirao Pavlinović, a kamo odreda pristupaju svećenici sa župa, i fratri i svjetovni kler, koji s viđenijim seljacima, pa i ponekim nacionalno svjesnim građaninom, predvode političke i društvene promjene, čine presudan korak čime će “hrvatska etnička svijest izravno transponirati u hrvatsku nacionalnu svijest”³. Zapravo, hrvatski nacionalni

2 ĐAKOVIĆ, Luka: *Političko organizovanje bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 141.

3 STANČIĆ, Nikša: “Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. st.”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990., str. 14.

program oblikovao je hrvatski narodni preporod koji za Pavlinovića ima presudno značenje, a za njegovu stranku osnovnu potvrdu programa.

U njemu se hrvatska nacionalna svijest oblikovala bez posredovanja južnoslavenske nacionalne ideje. Narodnjaci tog područja južnoslavenskom su idejom izražavali misao o etničkom, napose jezičnom i kulturnom jedinstvu, te o suradnji i podupiranju u postizanju političkih ciljeva svakog od južnoslavenskih naroda i svih njih zajedno, te su njome označavali okvir u sklopu kojega se hrvatska nacija oblikovala i borila za afirmaciju i emancipaciju.⁴

On kao narodnjački čelnik i protagonist preporoda, suživljen s idejom *svehrvatskoga sjedinjenja* i *narodnog prosvjećenja*, pri čemu mu je skrb za hrvatski jezik glavna zadaća, istodobno – kako je rečeno – djeluje u više pravaca, a rezultati se slijevaju u preporoditeljski zdenac narodnoga spasenja, što i zaslužuje njegov puk nakon martirijskoga hoda i svih žrtava koje je podnio u svojoj povijesti. Eto, taj puk Pavlinovićev je oslonac, kreposni temelj ljubavi, vjere i istine, njegovo utočište i izvorište, njegova “akademija” koja ga je odgojila i svemu naučila. Pavlinović je posvećen hrvatskome puku, a on ga napaja i napućuje u radu.

U njegovu spisateljskom djelu, između ostaloga, ima i onih stranica, rečenica i riječi koje nose samo komunikativno obavijesne sadržaje i koje su društveno značajne i praktično relevantne, ali ima i onih koje imaju i viši književnoumjetnički rezultat. Dakle, njegov spisateljski, a napose književni rad, imat će značajan utjecaj na didaktično-prosvjetnom, političko-socijalnom, književno-estetskom planu. Pisao je tematski raznoliko, stilski neujednačeno, u raznovrsnim žanrovima, često i tekstove neknjiževne naravi javljajući se u novinama i glasnicima, časopisima i kalendarima. No, on piše i izrazito književne tekstove kao što su pripovjedne crtice, poezija (književnoumjetnički ostvarena barem u fragmentima), vrsne putopise i književno dotjerane govore – poznate besjede.

Već je za života objavio desetak knjiga različita sadržaja i u različitim formama: *Ognjišar* (poema, 1865.), *Kotari* i *Župnikovanje* (pjesme,

⁴ Isto, str. 15.

1867.), *Pjesme i besjede* (1873.), *Različiti spisi* (1875.), *Pučki spisi* (1876.), *Razgovori* (1876.), *Hrvatski razgovori* (1877.), *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od godine 1848. do godine 1882.* (1882.), *Hrvatski razmišljaji* (1884.), *O vjeri i politici* (1885.), *Puti, godina 1867. – 1875.* (1888.), a napravio je i jedan prijevod *Radišu Bog pomaže* (1871.).

1. Pavlinovićevo poimanje književnosti

Ovoga vijeka književnici su posvuda zatočnici i branitelji slobode. Pa i kod nas učeni ljudi prvi su počeli okupljati se i samovolji se odapirati, pošto je upraviteljna stega bila raspojila sva bratstva i zadruštva. Što bi, na primjer, danas bilo od Hrvatske da ne bi malenoga jata književnika koji s ovu stranu trijest godina ustaše na obranu narodnoga i državnoga prava trojedne kraljevine? I mi smo, Bogu hvala, preživjeli ona doba kad je književnost bila zgojlna zabava i napo danguba. Nit se više misli da su književnici vidogonje, i da im je suđeno nazdravljati onomu koji prvi čašom zanudi. [...] A književnost je stupila na dostojanstvo koje nju pristoji, kao zrcalo najdivnijih moćiju ljudskih, kaono pronicavo i osnovno gađenje stvari božanstvenih i čovječanskih. *Književnici su naši prvaci, jer oni bude narodnu svijest, brane narodna prava, brane slobodu; i oni nas zastupaju kod uljuđenih naroda.* [Istakao Š.M.]⁵

Svoju poetiku Pavlinović je ponajbolje izrazio u članku “Dvije književnosti u jednom jeziku, ja li piši kako puk govori” te studiji “Misli o prevodima”, što je objavio u *Narodnom listu* 1862., odnosno 1871. U članku “Dvije književnosti u jednom jeziku...” govori kako su nam nužne dvije književnosti: pučka i narodna. Naziv pučka ima za istoznačnicu: angažirana, praktična, a narodna bi bila ona književnoumjetnička, ona koja je obilježena estetskom kvalitetom. Budući da je puk temelj svemu, pučkoj se književnosti treba pokoriti ova umjetnička jer “narodna knjiga bez pučke ostaje mramorna ploča nad mrtvim junakom... A gdje je puk krenuo, tamo se zemlja potresa... i zlotvora spopada mantavica... Uz taj općeni uzrok *narodne koristi* mi imademo i drugi uzrok, tj. da nam *bez pučke, nipošto ne može da bude narodne knjige* [istakao Š.M.]. [...] Što mi se ne možemo osloniti na naše učevnjake; jere jim je umni život

5 PAVLINOVIĆ, Mihovil: “Vidimo na koj smo!”, u: *Različiti spisi*, Zadar, 1875., str. 226.

iz tuđine, i tuđinsko čekalo misli jim izporavlja. Kalupi tvorivo njihove misli, strani su jezici; divni, uzorni, ali strani i Slovincu nesrodni.”⁶

Stoga za njega ne predstavljaju ideal dubrovački pisci niti pak europski književnici, nego Kačić, pučki pjesnik. Zapravo on cijeni i jednu i drugu književnost, pogotovo cijeni napore pisaca umjetničke književnosti, ali “srčika” je u puku. Bez obzira što daje prioritet angažiranoj književnosti, on će u jeku preporoda dati i neke posve ispravne sudove s književno-estetskoga motrišta. Tako je za njega poezija “najsajjniji pojav duševnoga života [...] najuzvišenija objava čudi...”⁷ K tomu još i upozorava kako izvornost i ljepota poezije ne ovisi o temi nego o načinu i formi, o izrazu: “Oblik je nešto više od zgoljnje oblake; on je usko spojen sa misli; i sama čud u obliku se upije.”⁸ Usto naglašava moć inspiracije, ali i važnost sadržaja, pa i poruke. U njega se stalno dodiruju i prate to estetsko-umjetničko i ono pučko, utilitarno, što napose ističe kad govori o drami pozivajući pisca da piše o sudbini i cjelini narodnoga bića, dajući mu naputak: “ne štedi ukora, ne štedi smijeha.”⁹

Pa zar nije i sam Šenoa, književni bard toga doba, koji je živio u znatno povoljnijem ambijentu, naglašavao socijalnu, nacionalnu i didaktičnu ulogu lijepe književnosti, pri tom ne zanemarujući estetske vrijednosti. Ali: “Mi imamo prije svega (u cilju) narod hrvatski i hrvatsku zemlju, te posvećujemo tom narodu [...] u struci beletristike i popularne pouke glavnu pažnju”¹⁰, veli on protiveći se njemačkim književnicima i drugim strancima, naglašavajući poput Pavlinovića da književnost ne smije biti sama sebi svrha. Ako su takva mišljenja bila dominantna i u zagrebačkom književnom krugu gdje je prihvaćena ta didaktična, moralna i nacionalna tendencija, koja oplemenjuje djelo dok ga “puki larpurlartizam čini ispraznim”, onda nije čudo što se i Pavlinović zalagao za angažiranu književnost i u tom duhu i sam stvarao. Znamo li da u Dalmaciji u 60-im godinama vlada praznina, šutnja i svojevrsna psihoza, pa i besperspek-

6 ISTI: “Dvije književnosti u jednom jeziku, ja li piši kako puk govori”, u: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 396-400.

7 PAVLINOVIĆ, M.: “Misli o prevodima”, u: *Narodni list*, Zadar, 1871., br. 51, str. 32.

8 *Isto*, str. 33.

9 RAVLIĆ, Jakša: “Mihovil Pavlinović”, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 33, Zagreb, 1969., str. 120-121.

10 ŠENOVA, August: “O književnosti”, u: *Vienac*, Zagreb, 1877., str. 843.

tivnost za hrvatskoga čovjeka, onda nije čudno što Pavlinović okuplja narod, priprema ga te odlučno djeluje na preporoditeljskoj crti boreći se za jezik, književnost i prosvjetu. Za Pavlinovića književnost je najuzvišeniji ideal, a ona obuhvaća i povezuje i estetski, i etički, i etnički (narodni) cilj. Stoga i veli: “Ljubav roda najljepša ljepota; Ljepota je svoja Domovina”¹¹.

Pavlinović je bio vrstan poznavatelj klasične kulture i literature kao i književnosti europskih naroda, a napose talijanske, pa onda njemačke i francuske. Učio je od njih prihvaćajući i pouku i ljepotu, istodobno. Stoga je njegovo poimanje književnosti, kako rekoh, i utilitarno i estetsko, pa zato i prosvjetiteljsko, preporoditeljsko, poučno u nacionalno-socijalnom smislu, ali i u književno-umjetničkom smislu utemeljeno, što mu je također bitna odlika. Sukladno svojim ideološkim kriterijima, on će dati i zaključke ne samo o književnom stvaralaštvu nego i o drami, prijevodima, publicistici, kao i o znanstvenim priložima.

2. Književni rad

Bez obzira na književno-estetski kriterij, Pavlinovića je kao pisca potrebno sagledati u cjelini jer se ogledao u više književnih žanrova, u različitim rodovima i vrstama. Dakle, vidimo ga i kao pjesnika, i lirskoga i epskoga, ali i epsko-lirskoga, kao pripovjedača i pisca crtica, putopisca, kao publicista, kritičara i teoretičara, sakupljača i izdavača narodnoga blaga, prevoditelja i vrsnoga govornika. U svim tim vidovima djelovanja Pavlinović je provodio svoju svetu preporoditeljsku zadaću. Često miješajući i prožimajući, najčešće poistovjećujući društveno-politički, preporodni i književni motiv, ponavljajući pritom istu ili sličnu tematiku, teško je izdvojiti, s obzirom na njegovo “funkcionalno” poimanje književnosti, zasebno ona djela koja se odlikuju književnom kvalitetom u užem smislu. Pa ipak, s toga književnoumjetničkoga – estetskoga motrišta pozornost zaslužuju neki dijelovi njegove poezije, koja je objavljena i u zasebnim knjigama, zatim i u obliku fragmenata u nekim proznim strukturama (o čemu svjedoče čak i njegovi govori i putopisi, politički

¹¹ PAVLINOVIĆ, M.: “Misli o prevodima”, nav. dj., str. 31.

i drugi zapisi), te posebno putopisi i “besjede” – govori koji nastaju u iskrenoj inspiraciji i stilotvornoj umješnosti pisca.

U tim najuspjelijim radovima, i u *prozi* i u *poeziji*, pokazuje se ponekad njegov književni dar i kreativna snaga, iako u njegovom cjelokupnom opusu dominira preporodno-didaktičko-politička tendencija koja zasjenjuje estetsku stranu, pa će njegovo djelo biti vrjednije kao programsko štivo političko-preporodnoga usmjerenja nego kao književnoumjetnički ostvaraj.

3. Proza

U prozi je Pavlinović vrlo izražajan, stilski dotjeran, tankočutan, iskreno suživljen, dojmljiv i vrlo spretan u stvaralačkom postupku. Bez obzira što u duhu svoje poetike teži političko-didaktičkom cilju, ta značajka ne će ugroziti literarnu, umjetničku razinu. Njegovi *Puti*, putopisna proza, kao i neke crtice i pripovijetke puni su zadivljujućih pejzaža, zanimljivih razgovora, spretnih dijaloga. U tim prozama, stvaranim najčešće u realističnom postupku, Pavlinović se predstavlja kao jedan od začetnika hrvatskoga realizma. Odlika je ovih proza i crtica, uz navedeno, jezično-stilska dotjeranost, dinamizam, rečenična melodioznost, retorički zanos, iskrenost i uvjerljivost riječi. Uistinu je njegova riječ jedra, svježja i sugestivna. Puna je muzikalnosti koja ispunja rečenice, krasi svaku dionicu, ali i kompozicijski niz u cjelini. Vidi se koliko je bio ustrajan i osjetljiv u njegovanju izraza kada kaže: “Jezik nam je kao i muzika, jedna samo iskrivljena nota pokvari svu melodiju.”¹²

Prikazujući tako težak život našega čovjeka na podbiokovskim stranama, Pavlinović zaziva milost, traži izlaz iz svakodnevnih muka. U opisu jedne primorske noći on prikazuje žene mučenice i patnice i njihov život pod surovim liticama: “A gori na tjemenu kosa iza kose, japaga iza japage, sve obrestlo i gorom zamutilo.”¹³ Ta žena sapeta okovima bijede – naša je Primorkinja koju peče “zvizdan”, šiba bura i udara kiša. Ona je veza planine i mora, ona je mjera ćudoređa, strpljivosti, marljivosti i izdržljivosti.

¹² IVANIŠEVIĆ, F.: *nav. dj.*, str. 33-34.

¹³ PAVLINOVIĆ, M.: *Pučki spisi*, Zadar, 1876., str. 365.

Pavlinović ponekad ne može zaustaviti euforiju riječi, osobito pri oslikavanju zavičajnoga pejzaža uokvirena Cetinom i Neretvom, a na obroncima Biokova:

Uzglavlje (mu je) naslagani gvozd biokovski, uvalami šumovit i travan; podnožje mu je Jadransko more, obrvama žala kao pjene [...] U to prostrano jezero slieva od jugo-iztoka mutna Neretva, noseći preobilna lova. Primorje do pod same stiene, koje su se gole nadanj naklopile, zaraslo je maslinom i lozom. Krša je i uzbrdice mnogo, ali je i dole jeka, čestim vodami nadojena i južnim suncem osunčana [...] Tu sve rađa, pa i limun u sred zime na otvorenu svoje plodove nosi.¹⁴

Ovaj prizor, predstavljen kao prelijepa pitoreskna slika, mogla je dočarati samo bujna pjesnička imaginacija. I dalje nastavlja:

...od puste Vrulje do ušća neretvanskoga, živi rastrkano u šesnest sela do šesnest hiljada duša, sve do cigle, jednoga naroda i jedne vjere. Primorac je Hrvat. Visoka i ponosita stasa, obilate crne kose i brkova, bijele kobi, duge obiliči, osorna pogleda, bistra razuma, srdit i milostiv, teško mu je pogoditi mjere i u ljubavi i u mržnji. [...] Primorac mnogo radi, ali više troši: loše jede ali dobro pije. U svietu je miran i ljubezniv, a u kući pokarljiv. Tuđe pravo poštuje, od zločinstva bježi; nije ni čuti o posilju, rado idje za pametnijim; ali u obćini nebi želio nikoga nad sobom. Najveće mu je do poštenja i do crljene kape; pa ga nećeš ni potkupiti, niti na sramotu navesti. Drži se imena, jezika, običaja: a to mu je sve čisto hrvatsko. Dika mu je dobro kapati i voziti, dobro puškarati, i dobro uz gusle pjevati. U misli je pravpravovjeran, u životu ćudoredan: ali pored toga u mnogo ćem drži se stare navade.¹⁵

Ovdje vidimo kako su umješno oslikane fizičke i psihičke osobine Primorca, moralno uzorita, ustrajna, hrabra, radišna, pristojna i ljubazna, bistra i milostiva, iako osorna pogleda, krupna, stamena, snažna “kršljaka” koji voli kopati i koji je spreman “puškarati”. Ovom opisu gotovo je identičan portret hercegovačkoga ćovjeka, i fizićki i duhovno, kojega oslikava fra Petar Bakula u svom *Šematizmu*.

14 *Isto*, str. 34.

15 *Isto*, str. 35.

Vrlo je zanimljiv i upečatljiv početak sastavka “Jedna noć u Primorju” koji nas plijeni “milovidnim sjajem” primorskoga krajobraza (to je, zapravo, njegov stiliziran govor u povodu proslave sv. Ćirila i Metoda), napisan 1876., koji sljedeće godine dobiva podnaslov “O narodnosti”:

U gluho doba minulog ljeta, na vrh glavice, Kovač – sela, njeko se nauznačio na stup kamena križa, što ga svojom sjenom obastra. Mjesec pri zahodu, jur odaljim dolinama, uzvija svoj milovidni sjaj: mrak se spustio; a more utihano slijeća se niz oblake. Samotnik kanda se prenuo iza teške misli, uzdahnu i obazri se prema zapadu; al' utonule mu pod očima prodoli maslinske; slavuj pripiva samac, a vrutci tiho romone.¹⁶

Može li biti lirskiji doživljaj jednoga pejzaža od ovoga što ga je ostvario don Mijo?!

Pored ovih crtica, pripovjednih fragmenata, pa i cijelih noveleta s određenim značajkama i putopisne proze, njegovu će prozu umjetnički obogatiti navlastito djelo *Puti* (putopisi), više godina pisani, a konačno okupljeni i objelodanjeni u jednoj knjizi (Zadar, 1888.). Zapravo, tu su tri putopisa: jedan o Srijemu, drugi o Slavoniji, a treći je “Po Bosni”, godine 1874. Dosljedno njegovu preporoditeljskom djelovanju, i Pavlinovićeve putopisi imaju u prvom redu prosvjetiteljsko-političku ulogu. Srećom, ta pragmatična dimenzija ne će zasjeniti onu estetsku koja se ovdje očituje u nizu ljepotonosnih svojstava.

Ima više od dvadeset godina da mi kopalo u glavi: “Valja ti u Bosnu; da izvršiš zavjet učinjen s pokojnim Lukom (Botićem). Hajde u Bosnu, da poznaš narod, da naučiš štogod jezika!” Evo me napokon u Bosni! Umoran od puta, a još više od slušanja i pisanja narodnih pjesama i svakojakih riječi, moje bilješke mrčim trkimice: pa nitko me ne pitaj za brojke, ni za križaljke, ni za rude kojim bih na znanstveni pazar. Ja sam se zaletio u Bosnu da srcu zadovoljim, da je se nagledam i naslušam; pa moje bilješke najviše spominju Bosnu u mom srcu. Ovo možda ugodi kojemu rodoljubu; i ne bio vidogonja, ko što no sam sada ja bradat i brkat, pod fesom i pod turskim pusatom, s glavom u torbi [...] Da nas kakva napast tu ne snađe, smetnusmo našega Usu u kola, i on opruži mimo bega preko rasklapana mosta na Bukovici gdje utiče u Vrbas. Kad se složismo u doline Vrbasu, počeli su brežuljci navijati, a propela se daleka s podneva Osmača, da

16 PAVLINOVIĆ, M.: *Hrvatski razgovori*, Zadar, 1877., str. 3.

te doline zaokruži. Drum postao nešto življi: konjanici se češće razmjenjuju, pa i mimoilaze pola stranih ljudi: trgovci gone na skelu svinjad i ovnove; volari oborene duge šije na srčenicu, da im Turčin ne zamjeri, vozikaju se na plugovima; odrasli čobani, po stranama ovce pasući, pletu igle. Jadni zarobljenici! Svak u svakoga gleda, ali nitko nikome se ne javlja niti koga pozdravlja. Ta muklost te prati kroz cijelu Bosnu, jer se ne zna kada će Balija iza grma, i ako pozdraviš susretnika, ne znaš hoće li porugljivo odgovoriti, ako mu nisi nagodio pozdrav prema zakonu. A i onako, Turčin se ne dostoji otpozdravljati raji. Samo ujaku i beg i balija i hrišćanin i Ciganin, uljudno otpozdravljaju...¹⁷

Plastično-reljefan prikaz ovoga antropomorfiziranoga krajolika potenciran je iskrenom suživljenošću pisca sa sudbinom našega čovjeka u Bosni, "tamnom vilajetu", što ostvaruje ponesenim ritmom i melodioznošću riječi koji odzvanjaju intenzitetom lirike u prozi i pokazuju kako ovaj pisac snagom izraza uspjele oslikava ambijent i psihologiju ljudi i u njihovoj samoći, i u dodirima, i u konfliktima njihovim, u svakovrsnim susretima različitih im mentaliteta, običaja, zakona i vjerozakona, gdje na koncu odlomka stoji fratar, "ujak" koji snagom svoje ljudskosti, uljudnosti, snošljivosti i uvažavanja razlika, strpljivosti i mudrosti nadjačava jedno tužno doba pokazujući izlaz u radu, dobroti i istini. Svakako da treba istaknuti realistični postupak ostvaren konkretnim, živim slikama pojava, ljudi, situacija, prostora, ali isto tako ne treba zaboraviti ni poruke kojima on poučava, razvija znatiželju, otkriva ljepote i njeguje ljubav prema čovjeku i domovini, kao i prema drugim vrjednotama.

Puti su izraz piščeva rodoljublja, i više od toga – njegova humanizma zanosno nošena preporodnom idejom koja je i rasplamsala vatru u ovom "kršljaku" da se dragovoljno zaputi u nesigurne krajeve domovine. Ti su putopisi zgusnuće etičkoga djelovanja i umijeće estetskoga oblikovanja koji obiluju svježinom opisa kao što su slike južnih kamenih litića u zagrljaju mora, prirodno bogatstvo i bujnost našega sjevera, dirljiv opis staroga Zagreba, naše, i ponosne i nesretne Bosne i Neretve, a uz sve to je i jedinstven zapis i uvjerljivo svjedočanstvo o jednom čovjeku koji je živio hrabro i ustrajno u sebedarivanju svome puku i domovini.

17 PAVLINOVIĆ, M.: *Puti*, u: HORVATIĆ, Dubravko: *Hrvatski putopis*, Zagreb, 2002., str. 178-179.

Njegova životna misao bila je: “Želja da vidim, da čujem, da oćutim sve što narod čini, govori i u svojoj duši ćutim”. I doista, on je u potpunosti ostvario svoju želju na korist ćovjeku i hrvatskoj zemlji.

Osim spomenutih crtica i novela te spomenutih *Puti* (cjelovitih putopisa), i neke pjesme donose putopisne znaćajke kao što su “Kotari”, “Župnikovanje” i sl. I u pjesmi “Putni spomenak – Krapinske toplice” (1872.) daje živopisnu sliku Zagorja, gdje kroz umješno postavljenu porredu ćasti domovinu najljepšim atributima djevojaćke ljepote. Ćesto će se i zapis “Neretva” iz knjige *Razlićiti spisi* smatrati putopisnom crticom iako je to govor pun rodoljubna zanosa i preporoditeljskoga nadahnuća, upućen puku u povodu proslave i otvaranja narodne ćitaonice neretvanske u Metkoviću, 30. rujna 1873., o ćemu će biti rijeći vezano za tu temu.

Dokaze njegove književne darovitosti, snagu izraza i umijeće oblikovanja poglavito treba traćiti u njegovoj prozi. I profesor Frangeš reći će, prevladavajući odrećene pohvale i pokude kritićara i teoretićara te stvarajući svoj odmjeran i objektivan sud, ovako: “Njegova proza ćesto odzvanja unutrašnjim ritmom u kojemu je Pavlinović ostao nenadmašan majstor.”¹⁸

Da je vrstan poznavatelj klasićne kulture, što će Pavlinović i otkrivati u svom spisateljskom radu, u prozi i poeziji, ponajbolje ćemo vidjeti u njegovim “besjedama” – govorima, ćime će pokazati uistinu iznimno retorićko umijeće. Tu se navlastito istiće kao vrstan stilist. I sam je Šenoa svojedobno naglašavao:

Malo ćeš naći u nas pisaca koji bi toli samonikli, krepki, jedri i izvorni bili kao što Pavlinović. Tko je rad oznaćiti hrvaštinu u Dalmaciji, pravu, zdravu, ćistu od prekomorske primjese [talijanštine, Š.M.], svrnut će ponajprije oko na Pavlinovića. Tko je rad naućiti pravo mišljenje i kazivanje hrvatsko, štiti Pavlinovića. Rijeć mu je izvorne, krepka, jezgrovita, al’ opet nije isprebirana. Glas mu se povodi za narodnom pjesmom [...] slike su mu bujne, žive, vaćene iz srca naroda.¹⁹

18 FRANGEŠ, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975., str. 370.

19 ŠENOVA, A.: “Pjesme i besjede Mihovila Pavlinovića”, u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873. i *Sabrana djela*, knj. 11, Zagreb, 1964., str. 99-101.

I doista, Pavlinović će kao besjednik pokazati svoj istinski dar. Zna on kome je okrenuta njegova riječ i kako će pridobiti recipijenta. Zna kako će dirnuti dušu i kako će odjeknuti njegova riječ u srcima nepismena puka. Ne će moći umnogome slijediti Cicerona, ta on je na Forumu, nego će koristeći znanja i umješnost, prilagoditi se širokom općinstvu domovine, svome narodu. Poštujući tehniku govorništva, koju je upoznao učeći rimske klasike, zna kako će najprije započeti govor, odnosno kako će prije toga, odvojen od svih, u samoći svoje podgorske “juti” napisati i izbrusiti sastavak za govor. Najprije, dakle, *proemium* kojim plijeni pozornost najavljujući temu, a onda nastupa njegova iskrenost, povjerenje, odlučnost, hrabrost, rabeći jezik blizak puku, jezik narodne gnomičnosti, jezik prirodan, svjež, ali bujan i slikovit. On je u svojoj besjedi i otac i brat, i vitez i ispovjednik, i prijatelj i mudroznanac. I baš u toj besjedi djeluje najiskrenije, najživlje i najbliže, a neizbježna patetika koja nosi čestitost riječi uistinu je primjerena situaciji i njemu besjedniku koji se redovito obraća i vazda s nešto više razine, s višega mjesta, s govornice ili s oltara. Pogledajmo *proemium* njegova govora “Neretva”:

Dajte mi ljepotu zemlje i vode: pučine polja, zrcala jezera, gajeve zahumlja: tihu maticu podražite vratolomnim utocima, obrubite rudinastim obrvami, razvedite niz dionice, niz jarke; dajte plugu oranica, srpju njiva, kosi livada: tu mi ljepotu dajte pod nebom s kojega žari sunce ka' oko junačko; pa eto naporuč vam konja jahatih i čamaca plivača, da se utrkvate, da gospodski lov lovite, da veselo vino pijete.²⁰

I tako nastavljaajući invokacijom “dajte” još četiri puta, on gradi iznimno tenziotvoran gradacijski postupak koji plijeni svojom poetskom snagom i iskrenim zazivom:

Dajte mi ljepotu zemlje i vode, dat ću vam tu krasnu sliku: ali vam ne dadoh još slike stare naše Neretve [...] Ovdje je stožina okolo koje se vrti cijela povjesnica dalmatinska. Neretvo, udesna rekoše da je tvoja ljepota. I lijepa Saraj udesna bijaše svojim nesuđenikom.²¹

20 PAVLINOVIĆ, M.: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 376.

21 *Nav. mj.*

Njegova je riječ iz srca i puna zanosa, stoga i pridobiva slušateljstvo. Zbog te iskrenosti, uvjerljivosti, živosti ritma, sklada i zanosa, ona je i čarobna i posve originalna, estetski opečaćena, pa i kad je porukom i savjetom nabijena, ona se ne iscrpljuje samo u obavijesnoj nakani nego i u književnom učinku. I za ovu tvrdnju potražimo svjedoka u velikom Šenoi: “U nevezanu govoru Pavlinovićevu misao za mišlju provire [...] osjećaj za osjećajem plane iz rodoljubiva srдца, a sve je odjenuto slikom živom, besjedom krepkom.”²² A Kosta Vojnović, njegov “suborac”, dodaje kako je on donio “pobjedu hrvatske riječi i misli u Dalmaciji nasuprot talijanštini. [...] On je znao osvojiti vlastitosti zapadne kulture, kao još nitko između nas, te ih pretvoriti hrvatskim sokom, a da ne ostane traga tuđinštine.”²³

Stil besjedništva don Mije Pavlinovića karakterizira bogatstvo leksika, erupcija izraza i dojmljiv ritam rečenice, jezik mu je bujan, ali često nedotjeran, vazda iskren i sugestivan. I iako je uza sva ta stilska postignuća lako uočiti i određena mjesta nedorađenosti, nagomilanosti, namještenosti i isforsiranosti, to nas ne treba pokolebati ni zbuniti. Pavlinović će ostati uzor u njegovanju i razvoju hrvatskoga jezika koji je svojim djelom najizravnije pridonosio njegovoj ljepoti, njegovu bogatstvu u kompleksnosti i neizmjerju izražajnoga mu stvaralačkog potencijala.

4. Poezija

Govori li se, pak, o Pavlinovićevoj poeziji, ne će biti teško zaključiti kako je ona motivski relativno nerazvedena, uska, bilo da se radi o epici ili lirici, da je uglavnom nacionalno-povijesne tematike i poglavito preporoditeljske inspiracije. Razmatrajući njegov književni opus u cijelosti, a dobro znajući književne kvalitete njegove proze koja, primjerice, u putopisima i govorima u javnosti odjekuje s puno više pozornosti nego poezija, ipak koliko god u to doba književni posao bio nedjeljiv s obzirom na rodoljubne ciljeve, jezične i kulturne nakane, jer se prepliću političke, preporoditeljske i književne zadaće, i koliko god u književnom

²² *Vienac*, Zagreb, 1873., br. 36, str. 573.

²³ *Vienac*, Zagreb, 1875., br. 27, str. 351.

kompleksu ovoga pisca bilo prožimanja lirike i epike, a onda i proze i stihotvorstva, ipak je neprijeporno da njegovo stihotvorstvo – pjesništvo predstavlja jedan segment vlastita mu književna rada koji pripada našem romantizmu. Istina je da se njegovim pjesništvom bavio manji broj proučavatelja nego njegovom prozom, ali i neki sudovi njegovih suvremenika, odnosno književnih povjesničara iz 19. stoljeća (August Šenoa, Kosta Vojnović, Nikola Šimić, Filip Marušić, Ilija Ujević, Dinko Politeo, Franjo Marković, Nikola Andrić, Marin Sabić, Ivan Milčetić i dr.) koji će biti nadopunjeni mjerodavnim ocjenama uglednih književnopovijesnih autoriteta 20. stoljeća (Đuro Šurmin, Mate Ujević, Slavko Ježić, Jakša Ravlić, Marijan Stojković, Antun Barac, Tin Ujević, Ivo Frangeš, Mirko Tomasović i dr.) govore o razlozima nastanka njegova pjesništva, redovito dodajući da puno očitovanje njegove književne darovitosti treba tražiti ipak izvan pjesničkoga dijela, kako se obično i činilo.

U Pavlinovićevoj knjizi *Pjesme i besjede*, koja je objavljena 1873. u Zadru, uz ciklus njegove poezije pod nazivom *Iskre* stoji napomena kako su te pjesmice uglavnom nastale do 1860. godine. Znači, to je vrijeme Bachova apsolutizma u banskoj Hrvatskoj, a u Dalmaciji u kojoj boravi i djeluje Pavlinović, organizira se otpor talijanizaciji kao i autonomашkom odnarođivanju. I kakva bi onda mogla biti poezija, pa i ona posve lirske inspiracije, vidimo u sljedećem obrazloženju A. Barca: “Hrvatska književnost imala je na početku pedesetih godina određen zadatak: da spase od propasti kulturne tekovine preporodnog doba i da ujedno sačuva budnom hrvatsku narodnu svijest [...] Hrvatska domoljubna lirika u doba apsolutizma sva je ispunjena težnjom za slobodom.”²⁴ O kakvu je stanju riječ zaključuje se i po tome što je između 1850. i 1860. objavljena samo jedna stihobirka, tj. tiskane su Preradovićeve *Nove pjesme*, 1851. godine.

Nije to očito bilo pogodno vrijeme za pjesništvo: “Pjesme se objavljuju (uglavnom) po periodici, počesto sa skrovitom patriotskom porukom zbog cenzorske represije. U takvim je uvjetima poruka srž i svrha pjesme, a oblik i izraz su od drugotne važnosti. Bitno je jedino da je u domorodnom duhu i ruhu. Jasno je, dakle, da je Pavlinovićev pjesnički

24 BARAC, Antun: *Hrvatska književnost*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1960., str. 67.

put unaprijed bio određen, bez obzira na njegove možebitne unutarnje književne predispozicije.”²⁵

Posve je normalno da će o tim prilikama i u takvu vremenu pjevati mladi hrvatski intelektualac i rodoljub, pa će i sam stati na čelo pokreta boreći se protiv tuđinske vlasti “buđenjem hrvatske samosvijesti”, težeći za svehrvatskim ujedinjenjem i slobodom. Njegovo domoljublje nije bilo samo izraz racionalna ideološko-političkog stajališta nego i duboko svojstvo njegove duše, njegove najdublje intime. On kao svećenik, složit ćemo se s mnogima, nije niti tematizirao “niti ispovijedao profana ljubavna čuvstva”. Motivacijska svedenost na jedno jedinstveno tematsko izvorište u Pavlinovića posve je razvidna i logična posljedica njegova političkog i nacionalnog programa. Nažalost, ti izvanknjiževni zadatci, ma kako bili uzvišeni, prigušit će njegov pjesnički dar i njegov individualni stvaralački postupak. Kao i njegov, manje-više, cjelokupan književni naraštaj (A. V. Tkalčević, L. Botić, J. Jurković, I. F. Jukić, G. Martić, M. Šunjić, P. Bakula, M. Nedić i dr.) on nastavlja putovima iliraca, pogotovo slijedeći preporodne tečevine. Uokviren je romantičarskom poetikom i zavičajnim motivom određen na prosvjetiteljsko-preporodne ciljeve, dok mu “na poetičku artikulaciju znatnije utječu pisci talijanskog *risorgimento*”, dodaje Tomasović i naglašava: “Čvrstih mjerila za odvajanje poezije od propagande nema; tek se naziru estetičke kategorije valorizacije. Književno djelovanje, poglavito pjesmom i stihom, nerazlučiva je čestica domorodne osviještenosti i dug inteligencije materinskom idiomu.”²⁶

Spomenimo, opet, da ni u vrijeme apsolutizma, kao ni poslije njega, lirska poezija nije bila dominantna vrsta u hrvatskoj književnosti kao što je to bio slučaj u vrijeme ilirskoga pokreta. Pa, ipak, ni nakon tih vremena ne će posve zamrijeti budničarski zazivi kakve će u svojoj prvoj pjesmi “Ustaj” (zbirka *Iskre*) progovoriti Pavlinović:

*Ustaj vilo, ustaj dušo,
Da pjevamo rodu svom:*

²⁵ TOMASOVIĆ, Mirko: “Pavlinovićeve lirski okušaji”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 303.

²⁶ *Isto*, str. 304.

*Ustaj rode, ustaj dive,
Cika zora danu tvom.*

Odmah vidimo kako ovi stihovi himnično odzvanjaju i svojom melodioznošću i ritmom, a i idejom gotovo su podudarni s pjesmama “zagrebačkih iliraca”. Doduše, razlika je istaknuta odmah u podnaslovu gdje se spominje mjesto (*na Crljenom–kuku*), što otkriva zavičajnu motivaciju kojom se učvršćuje romantično određenje – točnije tim toponimom iz podnaslova otkriva nam svoju ljubav za izvornu prirodu i idiličnost koje mu krijepe dušu i rasplamsavaju domoljublje:

*Da premećem šume, polja;
Da pregazim sinja mora;
Da se penjem uz planine,
Da zaronim u dubine;
Sve me nutka, sve mi vapi:
Ustaj, ustaj, rodu svom.*

Njegova pjesnička individualnost i kad se na trenutke otrije kao na primjeru ovoga intimiteta zavičajno označena, nažalost, ne će dulje i poetski uspjelije trajati jer će je nadržati njegov nacionalno politički, prosvjetno didaktički, preporoditeljski ideal. Tračke lirike koja bi bila izraz osobne i dublje inspiracije najčešće potisnu njegovi retorički pokliči kao izraz primarnog mu ideala koji kuca etičkim i političkim imperativom njegova prvotnog poslanja. Njegov doživljaj žrtve, patnje i izbavljenja podiže se na razinu kolektivnoga osjećanja i nacionalnoga traganja za izlazom i očuvanjem identiteta:

*Krvoloci isklaše te;
Susilnici sputiše te;
(...)
Da naruže, da nagrde,
Da krv liju ... utaman!*

Njegov romantičarski stil ovdje se potvrđuje i tematsko-motivacijski i stilski, a sve to očituje bliskost narodnoj poeziji. Vidimo da prva

strofa, u vidu katrena koji je građen simetričnim osmercem izmjenične rime, postaje refrenom poslije druge i četvrte strofe, s tim da sljedeća dva pjesnička segmenta i nemaju oblik strofe već zadržavajući spomenuti osmerac stihovi u njima odzvanjaju u duhu pučke tradicije, gdje se prelijevaju rime s nerimovanim stihovima uz mnoštvo asonancija, aliteracija, anafora, epifora. Shemu osmerca u završnom stihu svake strofe ritmički osvježava osobit sedmerac koji se javlja kao predah nakon izljevva retoričke euforije, ali i kao priprema za novi poklič, za novu akciju.

Iako ova pjesma i formalno i sadržajno u potpunosti nasljeđuje “ilirsku poetiku”, i iako je prva njegova napisana pjesma, ona nosi iskrice njegove lirske ustreptalosti, njegove iskrene emocije, ali i njegovu retoričku ponesenost i njegovo slobodarstvo; riječju, prepoznajemo je svojevrsnim indikatorom njegova stila što ga on dosljedno gradi, evo, od početka.

Pavlinović je mislio da treba u što većoj mjeri slijediti narodnu poeziju i njezin duh, u prvom redu stoga što će se tako najdjelotvornije i najprikladnije na najširem planu suprotstavljati tuđinštini. Zbog svojih domoljubno–preporoditeljskih ideala, zbog političkih ciljeva uopće, najčešće nije ni vodio dovoljno brigu o stilskoj dotjeranosti, kreativnosti, odnosno estetskoj razini, nego je u zanosu suživljen sa svojim idealima, nošen bujicom riječi didaktičko-retoričke usmjerenosti, izričito mislio na funkcionalne zadaće svoga programa. Pa ipak, može se naći i pokoja pjesma koja ga otkriva na nešto višem umjetničkom stupnju i to onda kad progovara nesputana mladost, njegovo unutarnje biće, to jest onda kad stvara u svojoj “dubokoj usebnosti” po nalogu iskrene inspiracije. Takve stihove vidimo u pjesmi “Želja blaženstva” gdje pjesnik svojim darovima priziva duh narodne pjesme, ali i naše petrarkiste gradeći doista vrlo senzibilne stihove ljubavne poezije, što najzornije i pokazuje njegovu lirsku žicu. U trećoj strofi tako stoji:

*Sluhni dievo, ljuven dihaj
Kroz njedarca polizuje,
Tvoje srdce izazivlje:
“Rusa ružo, rascvati se,*

*Milo srdce, razigraj se,
Da s' napojim duše tvoje,
Da zagasim živu želju;
Da čas trene, da ne vene,
Sama, tužna, bez utjehe,
Kao cvietak bez rosice,
Ka' zemljica bez sunašca."*

Da je pjesnik malo više radio na stilu, da je slobodnije otvorio srce, da je iskrenije iznio osjećaj ljubavi, pjesma bi bila umjetnički punija i snažnija, ali on, treba znati, stvara s jedne strane limitiran duhovničkim pozivom, a s druge vođen političko-preporodnim idealima. I ovi stihovi koji slave ljepotu, ljubav, mladost traju samo na trenutak, jer ubrzo u istoj pjesmi oni će biti nadvladani metafizičkim beskrajem "vječnoga duha":

*Ti me nemoš zagasiti,
Dok ne cvaneš vječnim duhom...*

Ostajući dosljedan svom preporoditeljskom i svećeničkom poslanju, on će pomalo zapostavljati književnoestetsku razinu na korist racionalnih ciljeva programa. Pa kad je i znao neka teorijskoknjiževna načela, o čemu je i druge savjetovao (neodmjeren izljev emocija, prenaplašena ponavljanja, patetičnost i retoričnost), opet bi zapadao u nemilost gomilanja riječi, isforsiranu didaktičnost, retoričnost i sl., pišući bez dublje proživljenosti, bez stvaralačke spontanosti, bez imaginacije kojom bi se napajao kreativni književnoestetski postupak i krunio njegov relevantan poetski učinak. Zapravo, komunikacijski cilj njegove obavijesti, odnosno funkcionalnost poruke temeljna je nakana ovoga pisca. Njegova pjesma "Što ja želim" tipična je po tim svojstvima kojima ostvaruje preporodni program:

*Što ja želim? ... moga roda
Vidjet zoru boljeg dana;
Vidjet što Bog nami poda,
Da ne otme ruka strana.*

(...)
*Želim jezik moje majke
 Umom, srcem da odlijegne;
 Da mi bratac pozna svoje,
 Tudje dvore da odbjegne...
 Želim kolo da igramo
 Slično, složno, stope jedne;
 Da brat brata zagrljamo,
 Majke jedne i trojedne.*

Narodna poezija bila mu je ideal, pogotovo narodni deseterac kačićevskoga daha, pa će i neke pjesme lirske inspiracije ispjevati u tom stihu. On na narod i narodnu pjesmu gleda kao na izvorište istine i dobrote, štoviše ljepota prirode, bistrina puka i snaga sela oštro su odvojeni od gradske vreve i kaosa što ga donosi novo, izopačeno doba. I on će poput Luke Botića i spomenutih mu suvremenika biti opčinjen pučkim legendama koje će ga poticati da posredstvom narodnoga deseterca tu snagu “narodnoga genija”, pogotovo moć njegove riječi, uzdigne na razinu svetosti:

*Čuvaj nam je, moj milosrtni rode,
 Ka' jedini amanet sirotni;
 Neka tuži guslom javorovom,
 Nek' odaje gorom sokolovom,
 Dok sabere jato jednoliko,
 Dok prolomi nebo previsoko.
 (“Narodna rieč”)*

Ovdje osjećamo iskrenu ljubav pjesnikovu, pa i bogatstvo jezika i zanos njegov, ali nažalost retorička monotonija bez svježaja, originalna pjesničkog prinosa i u riječi, i u stihu, i u organizaciji pjesme i ovu pjesmu, kao i mnoge druge, svodi na razinu funkcionalna ideološkog diskursa.

Baš u stihu epskoga deseterca (4+6) Pavlinović “gradi liriku” izričući vlastite osjećaje kao što su ljubav prema domovini, prema narodu i jeziku o čemu i govore dvije prethodne pjesme, kao što će i sljedeća dio-

nica iz njegova “Ognjišara”, opet u epskom desetercu, donijeti potpun i dojmljiv doživljaj ljepote, djevojačke ljepote u zagrljaju mora, arkadijske igrovitosti u “milinju” krajolika, sve to u ganutljivu lirskom doživljaju:

*Hitro kosam' lice osjenule,
Susretale, obletile ladju:
Zaoblile iz ramena roke,
Pomolila do pasa ljepota:
Bilaksa se more od milinja:
Kupaj se, igray se, Ljeljo!*

U pjesmi “Putni spomenak g. 1864.” (putovanje po Slavoniji) on će se služiti lirskim desetercem (5+5), što će se vidjeti u invokaciji, a u kakvim će stihovima napisati i još nekoliko strofa od kojih su tri posvećene biskupu Strossmayeru. Evo te invokacije:

*Slovinski sine, matere dične,
Jel' ti se tuga o srdce svila,
Na ljute jade, na suze gorke,
Što 'no sirota, s' sirotom lila?
Preni se stani, pogledaj širom,
Na svoga roda zavične strane;
Pa mi se diži, iz doma teška,
Da tvome srdcu od tuge lâne.*

Ove stihove budničkih zaziva piše lirskim desetercem, a kad dođe do opisa Zagorja, u pjesmi “Putni spomenak II, Krapinske toplice g. 1872.” rabit će epski deseterac i njime će nadahnuto, “plastično, živo i slikovito”, kako reče Šenoa, transponirati taj krajolik kao istinsko otkriće i “novu zavičajnost”, pučku idilu njegovih težaka i ratnika, tako da je “njegovo rodoljublje zapoznalo neku vrstu estetske katarze u susretaju sa Zagrebom i njegovom pitomom okolinom”²⁷.

27 TOMASOVIĆ, M.: *nav. dj.*, str. 313.

*Kad bih majku Hrvatsku slikao,
 Evo slike u Zagorju divne!
 Glava su joj pitomi brežulji,
 Pletenice šume po brežuljih;
 Čelo su joj gradci i dvorovi
 Bieli krasni pod šumskim hladom;
 Bistre oči, crkve po brežuljih,
 Obrvice lozje na uzvode;
 Trepavice tanki koloseci:
 Ljubko vince bijelo i crveno,
 To joj lice vedro i rumeno;
 Usta voće, a grlo slavulji,
 I napjevi mladih Hrvatica:
 (...)*

*Pšenica se stalasala gojna,
 Jer će gojit' Hrvate junake;
 Konoplje je zaprelo pod zrnjem;
 Jer ć' odievat nježne Hrvatice.*

Ni pjesma "Kotari", napisana također u stihu epskoga deseterca, ne govori ni o kakvu događaju, ni o kakvoj presudnoj povijesnoj bitci, već je to stihovani romantičarski zapis o Ravnim kotarima i njihovoj ljepoti, njihovoj povijesti, uskocima i njihovim klancima, kulama i dvorovima, drevnim hrvatskim gradovima gdje su se krunili hrvatski vladari – *Sve to bilo, sveg toga nestalo (...)*:

*Dva su brvna hrvatskoj koljevci,
 Na kojim su vjekovi bjesnili,
 Da zasieku grobničke nadpise.
 Kada svojkrat maslinskim lugom
 U muti me sretne mjesečina,
 Te ogrlim bliedu, mišlješivu,
 Da me sjetna razgovori pjesmom,
 Jal' da sviету zadjemo pučinom:*

*Da kazuje zemlje i vremena,
I otkriva davna i nastala;
Eto mi te opet nad Kotare!
Pokle Nova pozdravimo grada,
Kroz te hridne plicavi Karinske,
U osienje Zrmanji spanemo;
Gdje korita kroz vjekove dube.
Mrzovoljna, joguna, nahera:
Nit' odmora kroz livade traži;
Niti hlada od topolâ prima;
Nit' se maša zelenih obala;
Nit' s' ozivlje vilam baždaricam (...)*

Dok u prozi najčešće iznosi nacionalna, etnička i psihološka svojstva određenih mjesta i krajeva onoga dijela primorja u kojemu on živi i djeluje, i to sve promatrano u povijesnom slijedu, njegova je poezija određena ideološko-političkim djelovanjem, što se opet odnosi na spomenute dalmatinske prostore. To djelovanje sukladno je tadanjoj literarnoj koncepciji u kojoj je primarna uloga usmene narodne, navlastito epske poezije. Upravo ta narodna epika na Pavlinovićevo djelo, pogotovo prozu, utječe i izražajno i tematski, a često i sadržajno tako što umeće i čitave dijelove narodne pjesme govoreći o prošlosti, o narodnom mentalitetu, običajima i sl.

Tako neki književnopovijesni autoriteti poput Jakše Ravlića smatraju kako je on i najzaslužniji kao sakupljač narodnoga blaga, posebno narodne poezije. O tome najzornije govore upravo njegovi putopisi. Naime, obilazeći hrvatske krajeve, u oduševljenju je otkrivao ljepotu narodnoga života, jezika, narodne poezije, poslovice, običaja, uzvikujući: "Evo meni pira!" Njegova je riječ i u povodu izbora za narodnoga zastupnika, kad bi okupljao "narodne čete" od Neretva do "Cetine ravne" i njima se obraćao, također nošena vatrom domoljublja, žestinom pobjeda opjevanih narodnom pjesmom. Evo toga ambijenta psihološki prilagođena za Pavlinovićev besjednički nastup:

*Podgora je u plamenu živu.
Topi lome, trobojnice viju;
Sunce sjaje, pa se razigranje;
Razigra se more i primorje.*

Ili kad, u povodu dolaska cara Franje Josipa u Dalmaciju 1875., također u zanosu i s ponosom na slavnu prošlost svojih preda govori, opet osjećamo, u prozi, odjeke epske narodne riječi:

Od Nina do Biograda, od Knina do Šibenika, od Trogira do Splita, od Dubrovnika do Kotora; i Krkom i Neretvom i Cetinom; i na Velebit i na Biokovu i na Lovćen gledaj, Tebe Kralju posvuda prate uspomene sbo-rova, slava, borba naših stoljetnih. Nigdje ovde stope neosvećene! Nigdje ovde tudjinštine ne savladane, ili neprobavljene.²⁸

On je snažno ćutio narodni duh i njime se napajao, jaćao njime i mi-sao i rijeć i djelo, odolijevao i stvarao okrijepljen “pućkim sokovima” bi-okovskoga zavićaja. U pjesmi posvećenoj narodnom zastupniku s Braća Vicku Didoliću, objavljenoj u knjizi *Pućki spisi*, vidimo njegovu sraslost s narodnom sudbinom, njegovu rijeć zavićajno odrećenu. Osjećamo bol paćenika, muku uboga težaka i mornara prepuštenih stihiji, nevremenu (i doslovno i metaforićki), pravom “paklu na moru”.

*Huknu, rupnu, grom do groma puknu;
Vihar vije; granac humćin stresa.
Zaagnala jeka iz dubina:
Nesta sunca, neba i površja:
Vihar saže, grad sipice tiće;
Tmine grozno probija svjetilo;
Gluši, slipe, cijepa, razbacuje ...
Svod nebeski prolomljen ori se ...*

Ganutljivi su to stihovi u kojima on govori o tom zlu i borbi našega žilava i ustrajna ćovjeka koji se odvažio na suprotstavlanje.

Narodna književnost snažna je i tvorbena-sadržajna i tvorbena-stil-ska odrednica njegova djela što se vidi i u *Pjesmama i besjedama* i u

²⁸ PAVLINOVIĆ, M.: *Pućki spisi*, nav. dj., str. 533.

Pučkim spisima i u *Putima*. Tako su i njegove pjesme, pa i neki članci budničarski usmjereni, puni umetaka s područja narodne književnosti. Zanos njegova besjedništva drže upravo narodni epski elementi kao što je to, primjerice, epski deseterac, a ponekad i osmerac, što i vidimo u govoru (“Hrvatsko pravo”) posvećenu otvaranju Imotske čitaonice 1870. godine koji otpočinje ovako: *Imočani, braćo krajišnici*.

Usmeno-književnim priložima, opet u retoričku svrhu, znade on navesti i pokoju uzrečicu i poslovicu, a onda i određene digresije stilotvorno popuniti zanimljivim legendama i predajama s dosta podataka iz narodne toponimije, a što je vezano za iznimne pojave i likove, legendarne i stvarne, i neke događaje. Npr.: “Strašna su dva jezera među klisurama u zapad Imotskomu, gdje se pripovijeda da su prosjedaline Gavanovih dvora. Fratra Kumbata junačke varke u osvajanju grada Imotskog od Turaka i danas puk živo pripovijeda.”²⁹ Ili: “U župi Lovreću ima selo Mrnjavci gdje se pripovijeda da je rod Kraljeviću Marko; ispod kuća kaže se mjesto otkle dokle Marko je skakao [Markova Skakala, Š.M.]. Sablića Kosa ogromno je mogilo o kojem se iz davnina pripovijedaju junaštva, kao što čudesa u planini Zavelimu o vilenitoj vodi Paripovcu.”³⁰

Spomenuti Pavlinovićev govor u Imotskom, koji će biti naslovljen kao “Hrvatsko pravo”, ne samo da će početi stihovima, nego će i završit poezijom – pjesmom Ivana Kukuljevića “Molitva hrvatskog rodoljuba” za koju Pavlinović kaže da se pod hrvatskom zastavom treba izgovarati kao zavjetna molitva. I ova pjesma je, u pravilu, napisana narodnim desetercem, što opet potvrđuje bliskost s narodnom usmenom književnosti:

*Daj, o Bože, vijek i savez novi
Da sad stvore hrvatski sinovi,
Odmetništvo i jal da prestane,
A narodu novo sunce grane.*

Znademo li koliko su A. K. Miošić i njegova *Pismarica (Razgovor ugodni naroda slovinskoga)* prirasli srcu naroda na ovim područjima,

²⁹ PAVLINOVIĆ, M.: “Hrvatsko pravo”, u: *Rački, Pavlinović, Nodilo, Lorković*, PSHK, knj. 33, Zagreb, 1969., str. 169.

³⁰ *Nav. mj.*

onda ne treba čuditi što ti narodni stihovi iz spomenute *Pismarice* često bivaju uzimani u Pavlinovićevim djelima. I ne samo stihove nego i povijesne podatke on uzima iz *Pismarice* da bi ih uklapao u tijekomve “epskoga ruha”, i to uvijek politički ili rodoljubno angažiran u funkciji preporodnih ideala. Toliko se srodio s narodnom poezijom da je gotovo “posvojio” epski deseterac, što vidimo čitajući političke teme u *Pučkim spisima* “pa mu neki pjesmotvori u narodu jednostavno ne bivaju razlučivani od tzv. epskih narodnih pjesama. To više što je i njihov sadržaj srastao s narodnim potrebama”³¹.

I sam će Pavlinović u svojim bilješkama slično obrazlagati, što i čini npr. za “Podbiokovsku” kad je unosi u *Pučke spise*: “Ova je pjesma već doslovce postala narodna, pa ju sad ne mogu da prečinjam.”³²

Uz književno-spisateljski rad, ostvarivan na narodnoj podlozi, a u narodno-preporodnoj svrsi, Pavlinović je vrlo značajan kao sakupljač, proučavatelj i komentator narodne književnosti. On prikuplja poslovice i zagonetke, pripovijetke, legende i predaje, a osobito velik uspjeh postiže u prikupljanju narodne poezije. Zapravo, već od 1863. bilježi “ženske narodne pjesme” objavljujući ih u *Narodnom kalendaru*, da bi ih za dvije godine rada sakupio za jednu cijelu knjigu pod naslovom *Narodne pjesme* koje su uredili Pavlinović i Ivan Danilo i objavili u nakladi Matice dalmatinske, 1865. godine. Kao strastveni sakupljač narodnoga blaga on će od 1869. do 1875. proći mnogim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pa se, sakupivši opsežnu građu, javlja upravi Matice hrvatske u Zagreb nudeći “svežanj” ženskih pjesama, a domalo se obraća Matici da objavi zbirku muških i ženskih pjesama. Kako on razmišlja o tome, vidimo u njegovu pismu od 18. veljače 1876. koje je upućeno prijatelju mu Ivanu Kostrenčiću: “Ove su pjesme mnogobrojnije i reći ću zanimljivije i potpunije nego Vukove, tako da se uzdam, da će one postati monument za hrvatsko pjesništvo.”³³

31 KEKEZ, Josip: “Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 340.

32 PAVLINOVIĆ, M.: *Pučki spisi*, nav. dj., str. 47.

33 ANDRIĆ, Nikola: “Sabirači ‘Matičinih’ hrvatskih narodnih pjesama”, u: *Glas Matice hrvatske*, Zagreb, 1908., god. III., br. 13, str. 105.

Nažalost, ne će izići samostalna zbirka narodnih pjesama koju je priredio Pavlinović, nego će Pavlinovićev materijal biti pridodan ostaloj građi, a što će se podijeliti u više knjiga. Danas ćemo Pavlinovićeve sakupljačke prinose vidjeti u poznatoj Matičinoj zbirci hrvatskih narodnih lirskih i epskih pjesama što je podijeljena u deset svezaka. “Da Matica hrvatska nije dobila nijedan zbornik osim Pavlinovićev i Glavićev (s otoka Šipana), mogla bi izdati ogromnu i sjajnu zbirku, ali tu se našlo još 148 drugih zbornika, među kojima ima tako divnih pjesama, da će upravo presenetiti ne samo naš, nego i strani naučni i pjesnički svijet.”³⁴

On će 1879. godine objaviti *Narodnu pjesmaricu* u izdanju Matice dalmatinske, gdje će biti 116 narodnih i 34 pjesme iz naše pisane književnosti, a procjenjivao je da je ranije, o čemu smo govorili, Matici hrvatskoj predao 1765 pjesama i 211 istarskih i primorskih poslovice. Pavlinović nije sakupljao samo građu svoga zavičaja niti pak samo gradivo na jednom narječju: “Njegova najopsežnija zbirka uvažava i štokavsko i kajkavsko i čakavsko usmenoknjiževno gradivo, poput Kukuljevića na sjeveru i poput Šenoe, s obzirom na prezentaciju narodne poezije. I u tomu mu je slučaju usmena književnost sredstvo nacionalne integracije i nacionalnoga jedinstva.”³⁵

Značajni su Pavlinovićevi prinosi i na području hrvatskoga jezika u čemu se on dokazuje i pri sakupljanju narodnoga blaga. Naime, on će sakupiti preko 4.000 narodnih riječ i izraza i dostaviti ih JAZU za sastavljanje Rječnika. Njegov moto: “Piši kako puk govori” potpuno odgovara njegovu programu preporoditelja, a istu misao znao je reći i ovako: “Rieč pučka neka je po izgovoru, po načinu, po svojstvu, po slogu, po obliku, po upravi.”³⁶

Prema Vladimiru Aniću³⁷ stoji da jezik kojim piše Pavlinović jest govor od Ravnih kotara do Biokova, pri tom misleći na štokavštinu dalmatinskoga zaleđa i ikavski izgovor jata, “uz nesigurne ijekavske reflekske, nedosljednu alternaciju uz r i pseudoijekavske oblike”. Ako bismo po-

34 *Nav. mj.*

35 KEKEZ, J.: *nav. dj.*, str. 344.

36 PAVLINOVIĆ, M.: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 391.

37 ANIĆ, Vladimir: “O jeziku Mihovila Pavlinovića”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 359.

jednostavljeno i sažeto govorili o njegovu jeziku, opet bismo, slažući se s Anićem, zaključili kako je to “ilirski jezik” koji ima r bez popratnoga vokala, bez glasa h u genitivu množine, a “stari padeži su u dativu, lokativu i instrumentalu množine”, ako piše i ijekavski u osnovi je to “ikavski štokavski govor dalmatinskog zaleđa”. Znači, Pavlinovićev jezik počiva na dalmatinskoj štokavštini narodnoga izvorišta, ali i na južnohrvatskoj književnoj tradiciji, navlastito pisanoj na štokavsko-ikavskoj (ijekavskoj) osnovici. Njegovi politički i književno-spisateljski tekstovi predstavljaju snažan dotok hrvatskom jeziku. Njegovi jezikoslovni prilozi trebaju biti posebno vrjednovani unutar povijesti hrvatskoga jezika. Stil mu je živ, dinamičan i slikovit, svjež i gnomičan jer se oslanja na živo vrelo narodnoga jezika. “Bistrina njegove misli pomagat će uvijek održanju svijesti o živom književnom jeziku kao izbrušenom obliku pučkoga jezika: ‘Jere rieč je zgojlna ljuska, a nam se hoće jezgre sočne i neistrošene.’”³⁸

O njegovim jezičnim prinosima koji su utemeljeni na “neiscrpnu majdanu” narodnoga bogatstva mjerodavno svjedoči prof. Frangeš: “Pavlinović je imao osjećaj da stoji na hridini iz koje poput Krke, Cetine, Neretve šikljaju neiscrpne količine riječi, izraza, sklopova, ritmova prije svega. A takav je i njegov stil: bujan, sočan, sirov, neprerađen često, ali sugestivan i neistrošiv uvijek.”³⁹ Dakle, nije to neki visokokultivirani književni stil kojim se pisac književnoumjenički dokazao, ali jest stil koji omogućuje i obećava na temelju očitovane jezične supstancije da mu je osiguran razvitak koji će polučiti određen književni rezultat. To govore svi njegovi tekstovi, a napose njegove proze putopisne i besjedničke naravi kao i neke pripovijetke, crtice i zapisi zavičajne motiviranosti.

Zaključak

Uzimajući teme iz narodne prošlosti kao i sadržaje iz svoga doba, Mihovil Pavlinović uvijek u službi zajedničkoga cilja, političkoga i kulturnoga, ekonomskoga i duhovnoga, poglavito književnoga napretka djeluje poglavito kao preporoditelj. Kao vođi, političaru, duhovniku, misliocu

³⁸ *Isto*, str. 361.

³⁹ FRANGEŠ, I.: “Pripomene o Pavlinovićevu stilu”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 289.

i pregaocu “narodni genij” predstavljao mu je arhetipsku inspiraciju te je vazda uzdizao narodnu misao, narodnu književnost, narodnu tradiciju kako u svojim teorijskim raspravama, tako i u programskim, politički, kulturnim i uopće spisateljsko-književnim očitovanjima. Njegovo poimanje književnosti posve je utilitarno pa će i književna realizacija biti potvrđena više kao ideološko-programski spisateljski čin nego književno-umjetnički ostvaraj. Dakle, njegov cjeloviti opus većim dijelom očituje preporodno-kulturni, publicistički i historijsko-spisateljski karakter. Istina, ima on i onih tekstova koji nemaju samo povijesnu, kulturološku, prosvjetiteljsku, nego i određenu književnoumjetničku vrijednost. Tu su u prvom redu njegovi govori (besjede) koje je on brižno pripremao, stilski brusio i zanimljivo komponirao, zatim putopisi koji obiluju jezično-stilskom svježinom i sposobnošću oslikavanja pojava, predjela i ljudi “njegova roda” te neki pjesnički fragmenti iz širih cjelina kao i cjelovite pojedine pjesme koje su napisane u trenutcima iskrene inspiracije.

Uz književni rad koji je u zadaći ove teme, velik je Pavlinovićev doprinos na kulturnom, filološkom, političkom polju, a navlastito na području sakupljanja narodnoga blaga. I na koncu, može se zaključiti da je on istaknuta ličnost druge polovice 19. stoljeća koja je stekla velike zasluge kao čelnik narodnoga preporoda u Dalmaciji, kao ustrajan, odvažan, razborit, produhovljen, priznat i poznat, pouzdan političar koji dosljedno želi ostvariti hrvatski integralizam, kao pisac i spisatelj koji će većim dijelom svoga opusa ostati poznat i poticajan po svojoj nacionalno-preporodnoj ideološko-političkoj angažiranosti, a jednim dijelom, u samo nekim svojim književnim ostvarenjima, on će pokazati književnoumjetničke prinose trajne vrijednosti.

Literatura

- ANDRIĆ, Nikola: “Sabirači ‘Matičinih’ hrvatskih narodnih pjesama”, u: *Glas Matice hrvatske*, god. III., br. 13, Zagreb, 1908.
- ANIĆ, Vladimir: “O jeziku Mihovila Pavlinovića”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.

- BARAC, Antun: *Hrvatska književnost*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1960.
- ĐAKOVIĆ, Luka: *Političko organizovanje bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.
- FRANGEŠ, Ivo: "Pripomene o Pavlinovićevu stilu", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- ISTI: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975.
- HORVATIĆ, Dubravko: *Hrvatski putopis*, Zagreb, 2002.
- IVANIŠEVIĆ, Frane: *Mihovio Pavlinović-prigodom 30. godišnjice njegove smrti (1887.-1917.)*, Split, 1917.
- KARLIĆ, Petar: *Matica dalmatinska*, dio I-III, Zadar, 1913.
- KEKEZ, Josip: "Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- MILIĆEVIĆ, Ivan: "Uz smrt don Mihovila Pavlinovića", u: *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 1887.
- MIŠKATOVIĆ, Josip: "Pavlinović i Starčević", u: *Agramer Zeitung*, br. 36, Zagreb, 1885.
- NOVAK, Grga: (1937.): "Don Mijo Pavlinović i pop Jovan Sundečić u Beogradu 1864.", u: *Politika*, br. 10 395, Beograd, 1937.
- PAVLINOVIĆ, Marin, "Fragmenti iz preporoda u Dalmaciji", u: *Misao*, br. 30, Beograd, 1930.
- ISTI: "Pjesnički rad Mihovila Pavlinovića", u: *Jadranska straža*, br. 1-6, 1936.
- ISTI: *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848.-1887.*, Zagreb, 1936.
- ISTI: *Studije, eseji i prikazi*, Zagreb, 1930.
- *Rački, Pavlinović, Nodilo, Lorković*, PSHK, knj. 33, Zagreb, 1969.
- RAVLIĆ, Jakša: "M. Pavlinović kao književnik", u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, knj. 8, Zadar, 1961.

- ISTI: "Mihovil Pavlinović", u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 33, Zagreb, 1969.
- SABIĆ, Marin: "Mihovio Pavlinović, pjesnik", u: *Iskra*, br. 18, Zadar, 1886.
- STANČIĆ, Nikša: "Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića", u: *Historijski zbornik*, br. 25-26, Zagreb, 1972-73.
- ISTI: "Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. st.", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- ISTI: "Program Mihovila Pavlinovića iz 1869.", u: *Historijski zbornik*, br. 23-24, Zagreb, 1970-71.
- ISTI: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.
- STROSSMAYER, Josip Juraj: "Strossmayer o Pavlinoviću", u: *Smotra*, br. 7, Zagreb, 1887.
- ŠENOVA, August: "O književnosti", u: *Vienac*, br. 45, Zagreb, 1877.
- ISTI: "O Mihovilu Pavlinoviću", u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873.
- ISTI: "Pjesme i besjede Mihovila Pavlinovića", u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873.
- ISTI: *Sabrana djela*, knj. 11, Zagreb, 1964.
- TOMASOVIĆ, Mirko: "Pavlinovićeve lirski okušaji", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- VOJNOVIĆ, Kosta: "M. Pavlinović", u: *Vienac*, br. 27, Zagreb, 1875.